

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРИВІЛЕЇВ ЛИТОВСЬКИМ ЄВРЕЯМ ТА УСТАВНИХ ЗЕМСЬКИХ ГРАМОТ КИЇВЩИНИ І ВОЛИНІ (друга половина XV – перша третина XVI ст.)

В другій половині XV ст. Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) було величезним поліетнічним конгломератом середньовічної Європи. Найбільш привілейованою серед представників національних меншин була єврейська громада, яка, можливо, ще в кінці XIV ст. отримала спеціальні нормативно-правові документи – так звані Вітовтові привілеї євреям міст Троку, Гродна і Берестя¹, відповідно до яких і характеризується правове становище єврейського населення у ВКЛ (щодо їхньої автентичності див. нижче).

Незважаючи на значну кількість праць з даної проблеми, істориками XIX–XX ст. всі зусилля, фактично, були направлені або на з'ясування питання, чи є Вітовтові привілеї оригіналом, чи це фальсифікат поч. XVI ст., або просто перераховувались права, закріплені у них. Разом з тим, зовсім не зверталась увага на порівняльний аналіз з іншими, не менш цінними пам'ятками Литовського права, обласними привілеями² та майже не прослідковувалась реалізація їхніх норм. В даній статті ми зосередимось, головним чином, на привілеї, пожалуваному Вітовтом Литовським євреям 1 липня 1388 р. (далі – ПЛЄ), проведемо порівняльний аналіз його окремих положень з уставними грамотами Волині 1452 р. (далі – ВП) та Київщини 1440 р. (далі – КП), а також визначемо, як діяли на практиці норми судочинства ПЛЄ. Але спочатку розглянемо праці, в яких характеризувався ПЛЄ.

Першу публікацію ПЛЄ руською мовою разом із латинським варіантом здійснив у 1829 р. Дзялинський в Познані³. В 1836 р. М. Балінський у дослідженні по історії міста Вільно надрукував його польською мовою⁴. Далі він був опублікований Археографічною комісією у першому томі „Актів Западной Росси" в 1846 р. під назвою „Жалованная грамота Литовского великого князя Александра-Витовта Литовским евреям" від 1 липня 1388 р.⁵ На польську мову його переклав І. Данилович⁶, також вказавши, що він був адресований усім євреям ВКЛ: "дав (Вітовт. – Д.В.) привілей усім євреям, що проживають у його державі"⁷.

У вказаних виданнях ПЛЄ ніхто із видавців не сумнівався, по-

перше, у його автентичності, а по-друге, що він адресований усім євреям ВКЛ. Першим, хто зробив найбільш повний та критичний аналіз ПЛЕ, був С. Бершадський. Він встановив, що польський текст грамоти є „...особливою грамотою Вітовта троцьким караїмам, а не простий переклад відомого руського тексту, чи один із його варіантів”⁸. „Латинський текст грамоти Вітовта, даної 1 липня 1388 р. і підтвердженої Сигізмундом I в Мельнику 5 січня 1507 р., – писав далі С. Бершадський, – слід визнати перекладом російського тексту грамоти Вітовта, надрукованої у Дзялинського”⁹. Стосовно російського тексту, то історик прийшов до висновку, що така грамота була пожалувана Вітовтом 1 липня 1388 р. не всім євреям Литви, а тільки Брестським (або Берестейським), наводячи такі аргументи. По-перше, відповідні привілеї отримали єврейські общини Троку і Гродна, а Брестська община не поступалась своїм значенням першим двом. По-друге, історик стверджував, що „при незначних навичках легко було переробити слова „жидове берестейской” в „жидове вышеймененой”: як „берестейской” так і „вышеймененой” містять по 12 букв, – слов’янські півуставні букви, з невеликими змінами, легко переходять одна в одну, і весь привілей відразу змінює свій характер: із привілею Брестським євреям перетворюється у привілей всіх євреїв Литви”¹⁰. Таким чином, грамота, яка буде нами розглядатися, на думку С. Бершадського, належить Вітовту, але була пожалувана не всім Литовським євреям, а лише Брестським. Його гіпотезу підтримали М. Любавський¹¹ та С. Кутшеба. Останній, зокрема, відзначав про „широке значення привілею для брестських євреїв 1388 р., оскільки саме він був підтверджений Сигізмундом I у 1507 р. як привілей для всіх євреїв в Литовській державі”¹². Аналогічної думки дотримувався Г. Блащик: „...привілей брестський з 1388 р., – писав він, – став зразком для всіх пізніших привілеїв євреям Великого князівства Литовського”¹³.

Інший історик права, М. Ясінський, визнаючи дату 1388 р., вважав, посилаючись на А. Прохаску, що ПЛЕ був виданий одним Троцьким євреєм. Очевидно, він не був знайомий із працею С. Бершадського. Разом з тим, вчений так охарактеризував даний документ: „Включаючи в себе масу надзвичайно важливих положень, ця грамота багата абсолютно довільними нормами, які створювались штучно у вигляді надання євреям особливих пільг та переваг, часто за рахунок інтересів іншого населення”¹⁴.

Отже, як бачимо, ніхто із вищеназваних дослідників не сумнівався у автентичності ПЛЕ. Їхні думки розходились у питанні,

кому саме був наданий привілей. Дана концепція знайшла відображення і в деяких сучасних працях. Так, наприклад, Я. Тишкевич, аналізуючи привілей Троцьким караїмам 1388 р., писав: „Князь Вітовт порозумівшись із своїми прихильниками у 1388 р., створюючи плани коаліції з Москвою, видав 24 червня 1388 р. привілей для Караїмів троцьких, а також правдоподібно і для євреїв брестських (1 липня 1388 р.) (курсив наш. – Д.В.)”¹⁵.

Абсолютно протилежну позицію щодо ПЛЄ зайняв М. Грушевський. Визнаючи науковий авторитет С. Бершадського, він, разом з тим, зауважував: „...Вітовтові привілеї Жидам – загальний (або як думав Бершадський – Жидам берестейським) і спеціальні – Жидам троцьким і городенським ... не автентичні. Титули Витовта, вичислення свідків, мова свідчать про се рішучо. Привілей троцький і загальний зроблені на одно копито й повторяють з певними змінами привілей Болеслава кн. Калішського 1264 р., а привілей городенських Жидів відкликається до берестейського і сфабрикований на його взір, як показують імена свідків. Привілей загальний і троцький, правдоподібно, були сфабриковані ad hoc, коли були предложені для potwierдження Жигимонту Старому в р. 1507; се був результат жидівського вигнання і їх ознайомлення з правами й становищем Жидів у Польщі”¹⁶. Також, М. Грушевський вважав ПЛЄ „привілеєм загальним..., а не спеціальним – берестейських жидів”¹⁷.

На жаль, висновки М. Грушевського не знайшли широкої підтримки. Його міркування значно пізніше підтримав О. Пріцак. Він встановив, що „до 1495 р. євреї Східної Європи були лише невеликою частиною місцевої патримоніальної системи. Вони не були нагороджені жодними спеціальними привілеями (які були невідомими в цьому суспільстві), але вони не були також предметом дискримінації. Вони жили в містах країни і змішувались з неєвреями, аж до загальної Слов'янської мови (кнаанік) і загальних звичаїв. Ця ситуація повністю змінилася після повернення євреїв до ВКЛ у 1503 р. і особливо після Люблінської унії (1569 р.). Потім вони були асимільовані ашкеназійськими євреями з Польщі, Богемії та Германії, які з'явилися в Східній Європі як іноземці з іноземною мовою (іврит) і культурою, і які були також забезпечені спеціальними привілеями, що доводило їхній вищий статус”¹⁸.

Отже, серед представлених вище точок зору на проблему походження ПЛЄ, ми підтримуємо міркування М. Грушевського. Тепер перейдемо до безпосереднього порівняльного аналізу привілеїв.

Розглянемо статті про систему судочинства.

3 привілеїв видно, по-перше, що суд над євреєм та волинським

ПЛЄ	ВП	КП
1) „И теж, естли бы жидове межи собою незгоду або сварь почали, судья места нашего жадного пересуда на них не имеет брати, але мы только; а любо наш староста будет ли их судити, а на них бы которая вина або проступка пришла: тот суд имеет быти на нас захован"	1) „...и ж староста и наместники наши не имеют на них децких своих слати первым разом, коли на кого жалоба придет..." 2) „...Естли бы который противны, што князь або пан, и землянин, ино старосте нас обослати, как мы навъчимъ листом або послом нашим, штобы мель с тым вчинити, ино ему подле науки наше вчинити"	1) „А без права нам людей не казнити ани губити, ани имень не отнимати. Коли который завинит што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити."
2) „И теж: судья жидовский, которая ся деет межи жидове пригода, к суду не имеет приводити, олиж бы через скаргу был наведен"	3) „А далее старосте на замку нашем судити князских и панских и землянских людей..."	2) „А хто кого обадит а любо обмолвит тайно, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцтвом, ни шиєю, алиж поставити того на явном суду хърестиянском, который вадит, и того, на кого важено, досмотрев межи ними право вчинити. А хто будет што заслужил, тот тое утерпит" ²¹ .
3) „Теж, естли бы жидове где себе выбрали, у школе, або где-колвек, там имеют сужоны быти" ¹⁹ .	4) „А князя и пана, и землянина старосте и наместником нашим одному их не судити, имеет при себе посадити князей и панов, его з ними судити..." и землян, тоже имеет ²⁰ .	

або київським шляхтичем міг відбутися тільки після подачі скарги (не відомо тільки – письмової чи усної).

По-друге, суддями у справах між євреями виступали дві особи: „староста" і „судья жидовский", які діяли, очевидно, кожен окремо. Правда, з документу не зрозуміло, яка їх компетенція. Крім цього, на думку С. Кутшеби, перший займався ще й справами між християнами та євреями, а роль другого виконував, зазвичай, підстароста, „лише в Луцьку ключник луцький" ²². Впадає в очі те, що „судья жидовский" вів справу тільки після подачі скарги, а в разі виявлення на одній із сторін „вини" чи „пересуду", коли судив „староста", суд переносився до великого князя литовського (далі – в.к.л.). На Волині судові функції виконували старости і намісники, котрі зобов'язані були проводити засідання разом із „князями, панами і землянами". У КП не вказувалось, хто виступав суддями у Київській землі. Однак, ми можемо встановити це із грамоти в.к.л. Олександра до черкаського намісника Кміти Олександровича від 27 липня 1495 р. У ній зазначалась скарга путивльського намісника Богдана Федоровича на Кміту Олександровича, що той судить його слуг і людей, які проживають у Черкасах, та бере з них „вини" і „пересуди". Володар держави повідомляв: „...ино ведь мы на то вам право нашо дали всей земли Киевской што *врядник наш* (курсив наш. – Д.В.) не имеет слуг и

людей князьских и панских и боярских ни судити, ни радити, а ни вини ни пересудов на них брати; ... *вряднику нашому* (курсив наш. – Д.В.) судити его человека з судьею"²³. Тобто, суддями на Київщині були місцеві урядовці.

По-третє, суд серед єврейського населення ВКЛ відбувався, як видно з джерела, у школі або в іншому місці, яке вони могли самі обрати. Розгляд справ у Волинській землі проводився у „замку нашом”. Такий же принцип, ймовірно, дотримувався і на Київщині.

По-четверте, у ВП вказується, що староста перед тим, як виносити вирок, повинен був спочатку повідомити в.к.л., а коли останній пришло свого листа із „наукою”, то перший мав вчинити відповідно до нього. Дане положення відсутнє в інших двох привілеях.

По-п'яте, волинська шляхта, як і євреї ВКЛ, отримали право переводу судової справи на „вище право” – безпосередньо до великокнязівської канцелярії. „А далей, – читаємо у ВП, – который князь або панъ, або землянин стоячи у праве перед старостою або перед наместником нашим, а отзовется до нас, господара, на вышшее право, ино старосте и наместником нашим того им не забороняти а к нам их пускати рок положивши, коли мають перед нами стати”²⁴. Відмінність полягала у тому, що євреї могли скористатися цим правом лише тоді, якщо на них в процесі розгляду справи „которая вина або проступка пришла”, причому їм не встановлювався термін, коли спірні сторони мали з'явитися до в.к.л. Аналогічна стаття міститься і у КП²⁵, проте вона була приписана Сигізмундом I при його підтвердженні 8 грудня 1507 р.²⁶ і, відповідно, відсутньою у першому Київському привілеї 1440 р. виданого Казимиром Ягеллончиком.

По-шосте, суддям міст заборонялось брати пересуди із єврейських справ.

Таким чином, представлені варіанти розгляду спірних питань у суді відрізняються один від одного. Спільним положенням для всіх трьох є лише необхідність наявності скарги перед початком суду, що не суперечить, до речі, статті 2 загальноземського привілею 1447 р.: „*Item quod praelati s, duces, barones et nobiles ad nullius hominis delationem sive accusationem publicam vel occultam seu quamvis suspicionem sinistram castigare debemus seu punier quacunque paean, scilicet bonorum oblatione, peccuniaria, carceris aut sanguinis, nisi prius in iudicio manifesto iuris ordine catholico observato, actore et reo personaliter constitutes, realiter fuerint convicti, qui post oidicium et convictionem huiusmodi iuxta consuetudinem et iura Regni Poloniae debent castigari et*

sententiarum secundum suorum excessuum qualitatem et quantitatem"²⁷. Крім цього, схожими також є статті стосовно „вищого права”. Судочинство у КП, у порівнянні з іншими двома документами, представлено досить поверхово.

Тепер звернемо увагу на реалізацію вказаних норм ПЛЄ, які показують, що судочинство відбувалось відповідно до їхніх положень, незважаючи на місцепроживання євреїв. У цьому відношенні цікавими є декілька документів. Так, 17 грудня 1528 р. відбувся суд між „жидом берестейським” Дуцком Михелевичем і кобринським архімандритом монастиря Св. Спаса Йосипом. Останній повідомив, що „...и жбы з его (Дуцка. – Д.В.) направи слуги его покрали церковь Св. Спаса в Кобрине и там немалую суму золотых и пенязей, и иных церковных речей его взяли, и доводил того на него, и ставил по сведоцтву слугу ж его ж, который перед тым в него служил, на ймя Иванка, и жбы тот слуга и з иньшими слугами его там был, и тот церковный скарб и, его побравши, до него принесли, и в дому его делилися”. Тобто, Д. Михелевич був звинувачений в організації розбійницького нападу на церкву Св. Спаса у Кобрині, а свідками у справі виступили його колишні слуги, що було неможливим за тогочасними нормами судочинства. У відповідь єврей все заперечив і послався на загальний привілей, у якому, в разі обвинувачення християнином жида, останній мав право боронити свою честь очисною присягою²⁸. Після цієї заяви архімандрит відразу визнав свою неправоту і „...от присяги его (Дуцка. – Д.В.) вызволил”. В результаті Д. Михелевич був виправданий: „как жо мы (Сигізмунд І. – Д.В.) з их милости, радами нашими, тому порозумевши, кгда ж Дуцко выводил ся того злого вчинку, который на него словен..., и над то хотел, водле привилья своего жидовского (курсив наш. – Д.В.), себе очистити и на том присягнути, а тот архимандрит никоторого иньшого на то доводу не мел, *також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити* (курсив наш. – Д.В.), а потом он жо сам Дуцка с тое присяги вызволил, знашли есмо жыда Дуцка в том правого”²⁹.

Таким чином, по-перше, суд відбувся у великокнязівській канцелярії Сигізмунда І Старого, тому можемо припустити, що попередній розгляд справи був у берестейського старости чи кобринського намісника, і обвинувачений скористався своїм правом відвернути її до в.к.л.; по-друге, оскільки інших свідків, крім колишніх слуг, у архімандрита не було, дана справа взагалі могла вирішитись і без „очисної присяги” (що і сталося, тільки з власної ініціативи

Йосипа). Однак, Д. Михелевич вирішив скористатися відповідними нормами ПЛЄ.

Через декілька місяців, 23 квітня 1529 р., відбулась справа перед Сигізмундом I Матей Абрамовича із Станіславом Войтковичем. Перший повідомив про те, „...што ж дей, он (С. Войткович. – Д.В.) мене зрадцою зовет, а он не ест жадный зрайца, и хочу ся того справити". У відповідь обвинувачений сказав: „Правда есть, штом его звал здрайцою, то звал и теперь зову". И мы (Сигізмунд. – Д.В.) его спытали, чым то хочеш перевести. И он рек: „Забил он хоружого Момуля". Матей виправдовувався: „Мне о том был суд перед князем воеводою, его милостью Троцким, также мя звав здрайцою и не перевел, и побрал у свои уста". Після цього володар держави спитав пана Станіслава: „...мает ли што иньшое мовити, кого он зрадил, господаря ли, листы ль фальшовал³⁰. И он иного не поведил, ани перевел". Разом з тим, С. Войтович подав зустрічний позов на М. Абрамовича: „што, дей, есми не беспечон горла своего". В результаті справа вирішилась так: „И мы (Сигізмунд. – Д.В.) для их упокою на обе стороны заруку положили – сто рублев грошей на господаря. Не мает один одному ни ганити, ани словом, ни рукою сегати, а который бы с того выступил, тот мает заплатити господару сто рублев грошей"³¹. Знову бачимо яскраве свідчення переводу справи на „вище право"³², а також нагадування про заборону самостійно „имати" євреїв, які були спіймані із фальшивими грошима.

Інший приклад. 19 березня 1507 р. Сигізмунд I у своєму листі до луцького старости, маршалка Волинської землі, пана Федора Янушевича, владики луцького Кирила, всієї шляхти Волині, війта, бурмістра, рядців і всіх міщан Луцька повідомляв, що він продав луцьке мито євреям Шамаку Даниловичу та Нісану Козці на 2 роки за 1600 кіп грошів. Разом з тим автор листа підкреслював: „теж бы есте в тые два годы их самих и слуг их, которые они там для мыта положат (не обов'язково євреї. – Д.В.), не судили и не радили, (курсив наш. – Д.В.) и децких своих на них не давали, и кривд им ни в чом не делали. Кому до них дело будет, и ино мы сами, господарь, маем их в том смотрети, а есте как до слуг их которое кому дело будет, и они вжо сами мают тым з слугами справедливости чинити (курсив наш. – Д.В.)"³³. Як бачимо, обидва єврея разом із своїми слугами не підлягали юрисдикції луцького старости, а ведення судочинства не суперечить ПЛЄ. Більше того, обидва митники отримали право судити власних слуг. Правда, як встановив М. Довнар-Запольський, у

чотирьох випадках місцеві адміністратори могли притягнути останніх до відповідальності „...если бы ся от слуг их квалтъ або забойство або пожара або пак розбой кому сталъ, таковых вradники замковъ и дворовъ наших мають и вольни будут судити, а *радити подле их прав и привилеев жидовскихъ* (курсив наш. – Д.В.)³⁴.

У цьому відношенні цікавим є ще один момент. В період єврейського вигнання з ВКЛ (1495-1503 рр.), зокрема 17 грудня 1500 р., луцьке мито і вага були продані в.к.л. Олександром Казимировичем краків'янину Лерину Герішу на 4 роки за 2000 кіп грошів із щорічною сплатою по 500 кіп. Луцькому старості і його наміснику заборонялось втручатися у митні справи та судити митника³⁵. Тобто, в першому випадку питання про підсудність слуг Шамака та Нісана вписане у лист, в другому – мова йде тільки про підлягання Л. Геріша суду в.к.л. На нашу думку, це пояснюється таким чином. В час, коли луцьким митником був краків'янин³⁶, на нього і його слуг розповсюджувались норми Волинського привілею, зокрема про право шляхти судити своїх підданих: „Старосте и наместником нашим вин и зарук на них самих и на их людей не брати и людей их не судити и не радити, судити им самым люди свои и вины братии каждому з своего человека”³⁷. А те, що митника не могли судити староста і намісник, пояснюється важливістю посади, яку він займав. Після повернення євреїв до ВКЛ їм віддавались колишні володіння, але при умові „щоб вони компенсували теперішнім власникам колишньої своєї власності „чолобитне”, заплачене цими власниками великому князю за пожалування, витрати на побудову та поліпшення купленого; у випадку, якщо це пожалування було продане або закладене третіми особами, то євреї для повернення свого майна повинні були повернути покупцю витрачені ним суми”³⁸. Оскільки у ПЛЄ не було норми про право господарів судити своїх слуг, що, в свою чергу, суперечило системі судочинства Волинської землі, вона і була вписана Сигізмундом I Старим.

Аналогічною була ситуація і на Київщині. Так, у привілеї Сигізмунда I від 28 листопада 1506 р. луцькому митнику Шамаку Даниловичу на аренду київського мита на 2 роки³⁹ київському воєводі Івану Львовичу Глинському наказувалось: „...в тые два годы его самого и слуг его ... не судили и не радили (курсив наш. – Д.В.), и децких своих на них не давали до тых часов, поки он там тое мыто

нашо будет держати, и кривд бы есте ему и слугам ни в чом не чинили и во всем ему помочни были, абы мыту нашому ни в чом шкоды не было и плат бы наш не понижался"⁴⁰. До речі, заборона судити митника та його слуг відсутня у аналогічній грамоті Казимира Ягеллончика від 1486 р. Повідомляючи київського воєводу Юрія Пацевича про продаж Київського, Вишгородського та Житомирського мита київським і троцьким євреям Сімхі, Рабчику, Садку та Шамаку Даниловичу, Самодиці і Рижку на три роки за 950 кіп широких грошів в рік, король писав: „А и самъ бы (Ю. Пацевич. – Д.В.) еси им ни в чом кривды не чинил и в мыто бы еси нашо и в промыту не вступался, а и иным никому тежъ не надобе в мыто и в промыту вступати: нехай мыто и промыту ведають они, мытники наши, по давному, *как издавна было за великого князя Витовта и за Жикгимонта*. А и ты бы, пане воєводу, в мытное дело нашо не вступался ни во што, а и наместнику своему теж бы еси не велел вступатися: нехай мыто ведают мытники наши по давному"⁴¹. На нашу думку, по-перше, це ще один доказ відсутності загальноєврейського привілею у другій половині XV ст., а по-друге, ймовірно, саме в цей час на євреїв, які проживали у Київській землі, розповсюджувались норми відповідного обласного привілею.

Отже, як показують наведені вище приклади, представники єврейської меншини у ВКЛ, проживаючи у різних адміністративних округах, користувалися, з одного боку, нормами свого привілею, а з іншого – ПЛЄ доповнювався, в разі необхідності, положеннями із уставних земських грамот, зокрема Волинської та Київської. Правда, з джерел є не зовсім зрозумілим, на кого з євреїв у першій третині XVI ст., крім митників, і то за спеціальними вказівками в.к.л., розповсюджувались статті обласних привілеїв. Разом з тим, єврейське населення ВКЛ, як свідчить решта статей ПЛЄ, користувалось значно ширшими правами, ніж інші народності. Так, побиття християнином⁴² єврея прирівнювалось до нанесення образи шляхтичу і відповідно каралось⁴³; „тежъ, естли бы жид некоторый, припужоный великою потребизною, часу ночного волаъ бы, а естли бы хрестьяне, ему ко поможенью, не прибегли ко воланью: всякій сусед, и теж жидъ, 30 шелягов мает заплатити"⁴⁴. Кількість прикладів можна збільшити. Така привілейованість пояснюється, як слушно зауважив М. Любавський, „надзвичайним умінням їх (євреїв. – Д.В.)

збирати капітал та пускати його в обіг, надавати кредити тим, хто потребував грошей. Цим своїм вмінням євреї і здобули собі заступництво як у господаря, так і у правлячої аристократії ... Свої обов'язки перед казною вони, зазвичай, виконували точно та сумлінно, правильно розуміючи свої переваги. Тому і господарі литовські вважали за краще мати єврея корчмаря та митника ніж будь кого іншого"⁴⁵.

Annotation

In this article the author characterizes the norms of the legal proceedings presented in the Privilege of Lithuanian Jews and shows their realization in the different administrative districts of the state in the second half of XV th – first third of XVI century. Also a comparative analysis with such historical documents of Lithuanian law as regulatory zemski letters of Volyn and Kyivshchyna is provided.

Аннотація

У поданій статті дається характеристика нормам судочинства, представленим у Привілеї Литовських євреїв. Розглянуто їх реалізацію в різних адміністративних округах держави в другій половині XV – першій третині XVI століття. Також зроблено порівняльний аналіз із іншими пам'ятками литовсько права – уставними земськими грамотами Волині та Київщини.

¹ Останній міг бути адресований і всім Литовським євреям. Саме він на поч. XVI ст. був підтверджений литовськими володарями Олександром Казимировичем та Сигізмундом I Старим.

² Інтереси євреїв рано чи пізно мали зіштовхнутись з інтересами місцевих жителів, які користувались нормами уставних земських грамот, що регулювали стосунки в межах адміністративних округів, а в окремих випадках і в межах держави.

³ Daniłowicz Ig. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi i Litewskiej i ościennych im krajów. – T. I. – Wilno, 1860. – S. 273.

⁴ Daniłowicz Ig. Skarbiec... – S. 272-273. На думку С.Бершадського, це була грамота Троцьким євреям: (Бершадский С. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388-1569 гг. – СПб., 1883. – С. 178.)

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі Акты ЗР). – Т. I. – СПб., 1846. – С. 23-26.

⁶ Daniłowicz Ig. Skarbiec... – S. 272-273.

⁷ Ibidem. – S. 272.

⁸ Бершадский С. Указ. соч. – С. 182-183.

- ⁹ Там же. – С. 197.
- ¹⁰ Там же. – С. 200-201.
- ¹¹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 109.
- ¹² Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski w zarysie*. – Tom II: Litwa. – Lwów, 1914. – S. 102.
- ¹³ Błaszczyk G. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*. – Poznań, 2002. – S. 221.
- ¹⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – С. 23.
- ¹⁵ Tyszkiewicz J. *Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388* // *Studia źródłoznawcze*. – T. XXXVI. – Warszawa; Poznań, 1997. – S. 61.
- ¹⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. V. – К., 1998. – С. 652.
- ¹⁷ Там само. – С. 653.
- ¹⁸ Pritsak O. *The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians* // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Edited by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton, 1988. – S. 17.
- ¹⁹ Акты ЗР. – Т. I. – С. 24-25.
- ²⁰ Lietuvos Metrika (далі. – LM) (1387-1546). – Kn. 25. – Vilnius, 1998. – S. 101-103.
- ²¹ LM (1499-1514). – Kn. 8. – Vilnius, 1995. – S. 240.
- ²² Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski...* – S. 104.
- ²³ Акты ЗР. – Т. I. – С. 152.
- ²⁴ LM. (1387-1546) – Kn. 25. – С. 102-103.
- ²⁵ „А хто бы не вступая у право перед нашим воеводою и отозвал ся на нас, на господаря, того пустити перед нас, а призвавши их обоих сутяжцов перед собою и дати им рок подобный перед нами имъ стати” (LM. – Kn. 8. – С. 242.)
- ²⁶ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // *Журнал Министерства Народного Просвещения*. – 1903. – №6. – С. 286.
- ²⁷ LM. – Kn. 25. – С. 48. Також прелатів, князів, бояр і шляхту за кожної людини обвинувачення або оскарження, публічне чи таємне, чи хоча б підозру несправедливу мусимо осуджувати чи карати якою б то не було карою, а саме – платою маєтками, грошовим штрафом, в'язницею чи кров'ю, якщо спочатку в суді заявою, права стану католицького дотримуючись, позивачем і владою особисто підтверджені (обвинувачення. – Д.В.) справді доведені, такі після суду і доведення такого згідно зі звичаєм і правом Королівства Польського повинні бути осуджені і винесений вирок відповідно до глибини і об'єму їх провини. Докладніше див.: Krasauskaite M. *Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*. – Leipzig, 1927. – S. 37-49.
- ²⁸ Акты ЗР. – Т. I. – С. 23-24.
- ²⁹ LM (1522-1530). – Kn. 4. – Vilnius, 1997. – S. 276.
- ³⁰ Мова йде про відповідну статтю ПЛС: „И теж, ижь бы мынцаре, в княжестве нашем уставлены, жидов с фальшивыми пенезми, або з речами иными, сами, через посла нашего воеводы и теж через мещан, которым-колвек обычаем, таковых имати не смели б” (Акты ЗР. – Т. I. – С. 25.).
- ³¹ LM (1528-1547). – Kn. 6. – Vilnius, 1995. – S. 87.
- ³² У цьому відношенні цікаві міркування висловив литовський дослідник Є. Маховенко у монографії „Правове становище нелитовських земель в складі Великого князівства Литовського (XIV–XVIII ст.). „Довгий час (як мінімум до I Литовського статуту. – Д.В.), – писав він, – незадоволені вирокі оскаржували не сам вирок, і

апеляція сприймалась не як перегляд справи у вищій судовій інстанції, при участі сторін, а як скарга на суддю, що він не чесний і розглянув справу однобічно. В такому випадку інша сторона заявляла, що спір уже вирішено у нижчому суді і тому в.к.л. не займався такою справою. Потерпіла сторона мала можливість зняти збитки прямо із судді і тоді спір відбувався між суддею та стороною, яка звинуватила суддю." (Machovenko J. Nelietuvisku zemių teisine padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). – Vilnius, 1999. – S. 68-69.)

³³ LM. – Кн. 8. – С. 138.

³⁴ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 550.

³⁵ LM (1427-1506). – Кн. 5. – Vilnius, 1993. – С. 292.

³⁶ 3-го березня 1505 р. дана митниця була продана Олександром вйту Троцькому Нікелю Прокоповичу та єврею Шамаку Даниловичу (Бершадский С. Указ. соч. – С. 259)

³⁷ LM. – Кн. 25. – С. 102.

³⁸ Бершадский С. Указ. соч. – С. 263; Акты ЗР. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 29-30.

³⁹ Цитований вище лист від 19 березня 1507 р. був, очевидно, продовженням терміну оренди луцького мита.

⁴⁰ LM. – Кн. 8. – С. 130; Акты ЗР. – Т. II. – С. 1.

⁴¹ Цит. за: Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 784.

⁴² Цікаво, що у ПЛЄ розглядаються випадки, які можуть трапитися між євреями та християнами, хоча у ВКЛ проживали, наприклад, і мусульмани.

⁴³ Акты ЗР. – Т. I. – С. 24.

⁴⁴ Там же. – С. 25; Ясинский М. Указ. соч. – С. 24.

⁴⁵ Любавский М. Указ. соч. – С. 111-112.